

شیرسنگی کنگره‌دار؛ نوعی از سنگ مزارهای گورستان اسلامی شهسوار ایذه

مقاله پژوهشی (صفحه ۱۸۵-۱۷۶)

سید رسول موسوی حاجی^۱، حسین فیضی^۲، حسن هاشمی زرج‌آباد^۳

۱- استاد باستان‌شناسی دوران اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران. (نویسنده مسئول)

۲- دانش‌آموخته دکترای باستان‌شناسی دوران اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران.

۳- دانشیار باستان‌شناسی دوران اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران.

DOI: 10.22077/NIA.2023.6548.1765

چکیده

سنگ مزارهای دوران اسلامی، طیف وسیعی از انواع مختلف با اشکال گوناگون و نقوش متنوع را به خود اختصاص داده‌اند. این آثار سنگی، نمودی از تفکر انسان در زمینه مرگ و جهان پس از آن است. ایرانیان مسلمان با قراردادن سنگ مزار بر قبور مردگان خویش، علاوه بر آنکه زمینه را برای کتابت نام و تاریخ وفات شخص متوفی فراهم می‌آوردند، با شکل‌بخشیدن به سنگ مزار، مقاصد خود را نیز به شکل نمادین ابراز می‌داشتند. با نگاه به سایر گورستان‌های مناطق مختلف ایران، می‌توان چندین نوع و فرم سنگ مزار مورد استفاده حجاران سنگ‌تراش را در گذشته مشاهده کرد که نوع و فرم آن‌ها از تفکرات دینی و اعتقادات و رسوم آن‌ها سرچشمه گرفته و به‌صورت اتفاقی نبوده است. تنوع انواع سنگ مزارها در هر منطقه جغرافیایی، نشان از تنوع اعتقادات و فرهنگ و رسوم آن منطقه نسبت به مناطق دیگر دارد. منطقه ایذه یکی از مناطقی است که دارای بیشترین سنگ مزارهای اسلامی در انواع و فرم‌های گوناگون است. این پژوهش به‌شیوه توصیفی-تحلیلی و تاریخی براساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای به‌دنبال معرفی و تحلیل نوع سنگ مزار شیر سنگی کنگره‌دار، از منظر حجم‌شناسی، ویژگی‌های ساختاری و همچنین نقوش تزئینی است. اطلاعات گردآوری‌شده براساس مطالعات میدانی صورت‌گرفته، حاکی از وجود دو نوع سنگ مزار در فرم و حجم به شکل و شمایل پیکره حیوانی (مجسمه‌ای) در گورستان‌های اسلامی منطقه ایذه است: نوع نخست، پیکره یک‌دست و یک‌پارچه از جنس سنگ به‌صورت یک مجسمه کاملاً انتزاعی به‌شکل شیر (بردشیر) است. نوع دوم، در این پژوهش به نام شیر سنگی کنگره‌دار شناسایی و معرفی شده است. این نوع سنگ مزار، ترکیبی از دو نوع پرتکرار در گورستان‌های منطقه ایذه، مطبق کنگره‌دار و شیر سنگی است. این نوع تازه‌شناسایی‌شده دربردارنده همان معانی و مفاهیم عمیق مرتبط با جایگاه و منزلت بالای اجتماعی متوفی در نزد مردمان بختیاری است. این نوع به‌لحاظ تعداد (۴ عدد)، کمیاب‌ترین نوع سنگ مزارهای گورستان‌های منطقه ایذه را به خود اختصاص داده است. هر چهار مورد این نوع ترکیبی در گورستان اسلامی شهسوار ایذه شناسایی و ثبت شده است.

واژه‌های کلیدی: گورستان اسلامی، سنگ مزار، شهسوار ایذه، شیر سنگی کنگره‌دار، دوران متأخر اسلامی.

1- Email: Seyyed_rasool@yahoo.com

2- Email: hossein.feyzi63@gmail.com

3- Email: h.hashemi@umz.ac.ir

مقدمه

گورستان یکی از عناصر جامعه اسلامی و سنگ مزارها به همراه انواع و اشکال مختلف آن، ویژگی بارز هنری این محوطه‌ها به شمار می‌روند. سنگ مزار یکی از اجزای مراسم تدفین و به‌عنوان ابزار بیان‌کننده هویت و تاریخ درگذشت متوفی است. در عین حال، نشانگر وضعیت تاریخی، ادبی، هنری و فرهنگی مناطق مختلف سرزمین ایران و جایگاه ویژه‌ای برای انتقال بسیاری از مفاهیم فرهنگ عامه است. مفاهیمی که برگرفته از عمیق‌ترین تفکرات مذهبی و فرهنگی رایج در جامعه اسلامی- ایرانی هستند. اشکال و انواع گوناگون سنگ مزارهای اسلامی و نقش‌مایه‌های موجود بر آن‌ها به‌نوعی منعکس‌کننده تأثیرات فرهنگی، هنری و مذهبی در برخورد با پدیده مرگ هستند. بررسی اشکال و انواع سنگ مزارهای اسلامی می‌تواند اطلاعات باستان‌شناختی بسیاری از اقوام مناطق مختلف در ایران را روشن کند. یکی از مناطقی که می‌توان به‌خوبی این پدیده فرهنگی (سنگ مزار) را در آن مورد پیگیری و پژوهش قرار داد. منطقه ایذه در شمال خوزستان با طول ۲۳ کیلومتر در امتداد شمال‌غربی- جنوب‌شرقی و ۱۲ کیلومتر عرض شمالی- جنوبی در منتهی‌الیه شرقی و شمال شرقی خوزستان و در دامنه غربی کوه‌های زاگرس واقع شده است. این منطقه جغرافیایی بین ۳۱ درجه و ۴۸ دقیقه عرض شمالی از خط استوا و ۴۹ درجه و ۵۴ دقیقه طول شرقی نسبت به نصف‌النهار مبدأ قرار گرفته، بلندی آن از سطح دریا ۷۶۴ متر است (افشار سیستانی، ۱۳۷۳: ۴۲۹؛ اقتداری، ۱۳۵۹: ۶۱). بررسی میدانی به‌صورت پیمایشی در منطقه مذکور حاکی از وجود ۲۰ گورستان اسلامی با تراکم بیش از ۲ هزار سنگ مزار در اشکال و انواع مختلف در این منطقه (ایذه) است. جملگی آن‌ها متعلق به اقوام و طوایف بختیاری است و قدمت سنگ مزارها به دوران متأخر اسلامی (سده دهم هجری تا پایان قاجار) و عصر معاصر می‌رسد. در میان گورستان‌های منطقه ایذه، گورستان شهسوار از حیث تعدد قبور (۶۳۲) و تنوع سنگ مزار، حائز اهمیت بیشتری است. ویژگی این گورستان وجود تمام انواع و اشکال سنگ مزارهای اسلامی منطقه ایذه در فرم‌های گوناگون آن‌ها به‌صورت یکپارچه در این محوطه است. در این پژوهش

سعی بر آن است تا با مطالعه ۴ نمونه موردی از نوع کمتر شناخته‌شده شیر سنگی کنگره‌دار، ویژگی‌های ساختاری، هنری و سبک‌شناختی آن‌ها، حقایق مکتوم در شکل کلی این نوع از سنگ مزار مجسمه‌ای و مفاهیم موجود در بطن نقوش حک‌شده بر روی آن‌ها روشن شود. پژوهش پیش‌رو با دو سؤال در پی پاسخ به اهداف پژوهش است: ۱. آیا شیر سنگی کنگره‌دار را می‌توان از انواع جداگانه و منفک از سنگ مزارهای اسلامی عنوان داشت یا زیرمجموعه‌ای از شیر سنگی کلاسیک تصور کرد؟ شیر سنگی کنگره‌دار، به‌لحاظ ظاهری نوع کاملاً جداگانه و منفکی از باقی انواع سنگ مزارهای اسلامی (شیر سنگی) است؛ اما به‌لحاظ مفاهیم و معانی عمیق باطنی، دارای همان مفاهیم مرتبط با جایگاه رفیع اجتماعی در ساختار ایل و طایفه‌های بختیاری است. ۲. شیر سنگی کنگره‌دار به‌لحاظ عناصر ظاهری، برگرفته از کدام انواع سنگ مزارهای اسلامی است؟ اجزای ظاهری این نوع (شیر سنگی کنگره‌دار)، ترکیبی زیبا و استوار از دو نوع سنگ مزار پرتکرار منطقه‌ای ایذه، مطابق کنگره‌دار و شیر سنگی کلاسیک است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر براساس هدف، از نوع تحقیقات بنیادی و براساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است و گردآوری اطلاعات مورد نیاز آن نیز به دو شیوه‌ی اسنادی (شناسایی کلیه اسناد، مدارک و منابع مکتوب مرتبط با موضوع پژوهش و مطالعه دقیق یکایک آن‌ها) و میدانی (بازدید از گورستان شهسوار ایذه به‌منظور گونه‌شناسی، ثبت مختصات جغرافیایی، عکاسی و طراحی انواع متنوع سنگ‌مزارها) انجام گرفته است. برای تفسیر، تبیین و تحلیل داده‌های جمع‌آوری‌شده از دو ره‌یافت موسوم به «ره‌یافت تاریخی» (استفاده از مدارک مکتوب در تفسیر یافته‌های ساکت و صامت باستان‌شناسی) و «ره‌یافت قوم باستان‌شناختی» (استفاده از اطلاعات مردمی در تشریح مفهوم هر یک از انواع مختلف سنگ مزارها) استفاده شد.

پیشینه پژوهش

در ارتباط با سنگ مزارهای گورستان شهسوار ایذه، کلاه‌کج

سنگی از دریچه فرهنگ و ادبیات مردمان بختیاری پرداخته است. صفی‌خانی و دیگران (۱۳۹۳) به نشانه‌شناسی نقوش گورستان تخت فولاد اصفهان پرداخته‌اند و متعقدند، پیکره شیر که در این گورستان به صورت نقش برجسته و مجسمه نمود پیدا کرده، در فرهنگ و هنر بسیاری از ملل به عنوان سمبل شجاعت، قدرت، دلاوری، آتش پرتو خورشید، پیروزی، روح زندگی، سلطنت، عقل، غرور، مراقبت و محافظت شناخته شده است. رحمانی و دیگران (۱۴۰۱) در پژوهشی با نام «نمادشناسی و گونه‌شناسی شیر سنگی‌های ایران با تأکید بر نقوش و خطوط پیرامونی» به مناطقی که شیر سنگی مورد استفاده قرار گرفته است، پرداخته‌اند.

موقعیت جغرافیایی گورستان اسلامی شهسوار ایذه

گورستان اسلامی شهسوار در هفت کیلومتری شهر ایذه و در نزدیکی روستای کهباد قرار دارد و از نظر مختصات جغرافیایی در ۳۵۲۰۶۸۳ عرض شمالی و ۴۰۱۰۵۸ طول شرقی واقع شده است. این گورستان در دامنه کوه کهباد و مشرف به زمین‌های کشاورزی و یک دریاچه فصلی قرار گرفته است (شکل ۱). بر بلندای کوه و در سطح صاف صخره که دقیقاً مشرف به گورستان اسلامی است، یک نقش برجسته متعلق به دوره ایلام قدیم حجاری شده است (صراف، ۱۳۹۷: ۵۸).

و نادری (۱۴۰۱)، «در مقاله‌ای با عنوان تحلیل معنایی و ساختاری نگارندهای مزارستان دوره اسلامی شهسوار ایذه» به نقش‌مایه‌های حک شده بر سنگ مزارها پرداخته‌اند و براساس یافته‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که مکونات مردم این منطقه بر سنگ‌های مزاری سه‌گانه، شیر سنگی، سنگ مزارهای ایستاده و خوابیده بازنمایی شده است. به جز مقاله مذکور دیگر هیچ نوع پژوهشی در باب انواع و اشکال سنگ مزارها و نقش‌مایه‌های حک شده بر روی آن‌ها در گورستان شهسوار صورت نگرفته است؛ اما در خصوص نوع سنگ مزار شیر سنگی در دیگر گورستان‌های ایران تحقیقات و تألیفات قابل توجهی انجام گرفته که مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیر است: پرویز اذکایی (۱۳۵۳) در مقاله‌ای با عنوان «روایت درباره شیر سنگی همدان» روایت‌های تاریخی و باورهای عامیانه در خصوص شیر سنگی تاریخی همدان را مورد کنکاش قرار داده است. وی همچنین در بخشی از کتابی با عنوان سنگ قبر (۱۳۸۸) به موضوع شیرهای سنگی برخی از مناطق ایران پرداخته است. پرویز صحراشکاف (۱۳۸۸) در صفحاتی از کتاب بردشیر: شیرسنگی به فلسفه وجودی شیر سنگی در نزد قوم بختیاری اشاره کرده است. عباس قنبری عُدوی (۱۳۹۳) در کتاب شیرسنگی: پژوهشی درباره شیر سنگی در ایل بختیاری، به ویژگی‌ها و مبانی اعتقادی شیر



شکل ۱. عکس هوایی از گورستان اسلامی شهسوار ایذه (نگارندگان، ۱۴۰۱)

ریشه‌شناسی سنگ مزار شیر سنگی

دوران اسلامی اوج به‌کارگیری آثار سنگی موسوم به سنگ مزارهاست. این سنگ مزارها در انواع و اشکال مختلف در جغرافیای فرهنگی اقوام محلی و بومی مناطق گوناگون، متفاوت هستند. یکی از انواع متداول سنگ مزارهای اسلامی، نوع شیر سنگی است. در لغت‌نامه دهخدا شیر سنگی این‌گونه تعریف شده است: «صورت شیر که بر قبر پهلوانان از سنگ ساخته و نصب گردید، علامت آن است که او پهلوان بوده است». قدیمی‌ترین تندیس شیر سنگی به‌عنوان سنگ مزار در دوران اسلامی، تندیس شیر سنگی سلطان‌اویس، دومین پادشاه سلسله آل‌جلایر (۷۳۰ تا ۸۳۵ ه.ق.) است که در مقبره‌اش در گورستان شادآباد روستای مشایخ نزدیک تبریز است. عبدالعلی کارنگ در کتاب آثار باستانی آذربایجان به این مجسمه اشاره کرده است (۱۳۵۱: ۶۳۰). استفاده از شیر سنگی به‌عنوان سنگ مزار، با توجه به قوانین شریعت اسلامی در منع استفاده از مجسمه، باید ریشه‌ای کهن در باورهای مردم قبل از اسلام (دوره باستان) داشته باشد. بعد از روی آوردن ایرانیان به اسلام، دامنه‌های زاگرس که یکی از مناطق زیست‌محیطی شیر ایرانی است، خاستگاه اصلی این نوع از سنگ مزارها شد. حوزه ظهور شیر سنگی در غرب ایران و تراکم اصلی آن در مناطق بختیاری‌نشین (استان‌های چهارمحال و بختیاری، خوزستان، لرستان و اصفهان) است. در مناطق بختیاری‌نشین، ریشه‌های وجود این نوع نمادین را می‌توان از منظر فرهنگی و مردمان بومی منطقه در هشت عامل: ریشه‌های آیینی، روحیه سلحشوری، اعتقادات شیعی، یادمان‌های سوگ، باورهای عامیانه، ساختار طبقاتی، دسترسی به سنگ (مواد اولیه بومی) و زیست‌بوم شیر ایرانی در منطقه جست‌وجو کرد (رحمانی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۰۶). با رنگ‌مایه‌گرفتن باورهای مردم ایران، اعتقادات اسلامی، هم‌چنین علاقه ایرانیان به حضرت علی(ع) که در شجاعت و دل‌آوری، آن حضرت را به شیر مثل می‌زنند و او را اسدالله (شیر خدا) لقب داده‌اند؛ هم‌چنین، با توجه به روایاتی که از برخورد حضرت علی(ع) با شیر نقل شده است، بهترین و مناسب‌ترین موقعیت را برای کار گذاشتن تندیس شیر سنگی و زنده‌نگه‌داشتن این سنت به وجود می‌آورد؛ بنابراین استفاده از تندیس شیر را می‌توان مظه‌ری از شجاعت و مردانگی حضرت

علی(ع) دانست (صفی‌خانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۵). نوع شیر سنگی و نصب آن بر سر مزار، ارتباط مستقیمی با جایگاه اجتماعی فرد متوفی در ساختار ایل بختیاری و طایفه‌های زیرمجموعه این ایل دارد. این تندیس نمادین بر مزار اشخاص بدنام حتی با داشتن توان و تملک مالی، از منظر عمومی جایز نبوده است. شیر سنگی در تاریخ، تمدن و فرهنگ ایران‌زمین به‌صورت عمومی و در فرهنگ و هنر قوم بختیاری به‌صورت خاص، جایگاه ویژه‌ای داشت و امری حماسی محسوب می‌شد (احمدی و آزاد، ۱۳۸۶: ۹۰). بر گور مردانی که به دلیری کشته شده بودند، شیری سنگی که به زبان محلی آن را بردشیر (سنگ شیر) می‌خوانند، نصب می‌کردند (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۷: ۳۶۱). آن‌گونه‌که مشخص است، احتمالاً تندیس شیر سنگی از آیین‌های پیش از اسلام وارد آیین اسلام شده است و با ظرافت ایرانیان در خلق آثار هنری، عملکردی تازه پیدا کرده و با اعتقادات سنتی و مذهبی خود را وفق داده و به حیات خویش به‌عنوان نماد و نشانه‌ای از فرهنگ ایرانی ادامه داده است.

فرم‌شناسی نوع شیر سنگی کنگره‌دار

گورستان‌های منطقه ایذه، دارای انواع و فرم‌های گوناگون از سنگ مزارهای اسلامی هستند. براساس مطالعات صورت‌گرفته توسط نگارندگان در گورستان‌های اسلامی منطقه ایذه، این انواع شامل: سنگ مزارهای ساده، محرابی‌شکل، انسانی‌شکل، مطبق کنگره‌دار و تندیس شیر سنگی است. در میان فرم‌ها و انواع گوناگون سنگ مزارهای منطقه ایذه، شیر سنگی به‌صورت مجسمه و تندیس، به‌لحاظ طبقات اجتماعی دارای بالاترین مقام در ساختار ایل بختیاری است. شیر سنگی به سنگ مزاری اطلاق می‌شود که از نظر شکل و شمایل ظاهری، علی‌رغم اختلافات جزئی در تیپ‌های گوناگون آن (ساده، در حال خیزش و غرش) به‌سان یک مجسمه به شکل یک شیر بدون یال و کوپال به‌صورت انتزاعی و نمادین است. به‌طور کلی اجزای پیکره شیر سنگی به‌عنوان سنگ مزار به سه قسمت تقسیم می‌شود: ۱. سر و صورت، ۲. تنه و ۳. دست و پا. سر، اغلب به شکل و فرم و حجم استوانه‌ای، نیم‌مخروطی و کره‌ای تراش‌خورده است. صورت مجسمه، شامل چشم‌ها، ابروان، دهان، دندان‌ها و گاه سبیل است. تنه پیکره، بیشترین حجم

افسانه‌های مربوط به آفرینش، نخستین مخلوق جهان هستی و در عقیده ملت‌های ابتدایی، نگهبان و منبع قوای حیات و دارای نیروی تولید است (الیاده، ۱۳۸۴: ۱۰۶). در باب برجستگی پیشانی سنگ مزار که کنگره نامیده شد، باید به‌درستی آن را تقلیدی از محراب‌های مساجد اسلامی در اندازه کوچک و با هدف مذهبی عنوان داشت. طراحان مساجد همیشه محراب را به‌عنوان دریچه‌ای به سوی خدا در پیش روی خود دانسته‌اند؛ بنابراین از طرح محراب برای سنگ مزارها نیز بهره برده‌اند. شکل کلی محراب، بیانگر دریچه‌ای به دنیای آخرت و راه گذر از دنیای فانی و رسیدن مؤمنان به بهشت و سرمنزله‌نهایی است و همین معانی نمادین این شکل قدسی، موجب شده است طرح آن در سنگ مزارهای مسلمانان در طول چهارده قرن مورد استفاده قرار گیرد.

نوع شیر سنگی کنگره‌دار در گورستان شهسوار ایذه با توجه به نقش و تزئینات موجود بر بدنه شیر سنگی، به چهار زیر نوع مجزا به شرح ذیل تقسیم می‌شود:

شیر سنگی کنگره‌دار فاقد نقش: تنها تزئین موجود بر پیکره شیر سنگی، طوقی است که مانند یک گردن‌آویز بر گردن شیر سنگی حلقه زده است (شکل ۳). کتیبه سنگ مزار به خط نسخ و با این مضمون نگارش یافته است: «وفات مرحوم خونعلی ولد ملا کلبعلی مطابق ۱۳۱۴».



شکل ۳. عکس و طرح شیر سنگی کنگره‌دار فاقد نقش (نگارندگان، ۱۴۰۱)

مجسمه شیر سنگی را شامل می‌شود و گردن و کمر، دو پهلو، شکم و گاه دم برگشته (نشان شیر خشمگین) را دربرمی‌گیرد. دست‌ها و پاها به هم متصل و گاه باز هستند (رحمانی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۰۸).

شیرسنگی کنگره‌دار، نوعی از سنگ مزارهای اسلامی است با فرم و حجم ترکیبی و کاملاً منفک و جدا از نوع مجسمه شیر سنگی است. نوع شیر سنگی کنگره‌دار به‌مانند دیگر انواع سنگ مزارهای منطقه ایذه، از سنگ مادر به‌صورت یک‌دست و بدون الحاقات در دو قسمت کنار هم (متصل) تراشیده شده است. قسمت اول، پیکره‌ی یک شیر سنگی در ابعاد متوسط با همان ویژگی‌های مجسمه‌های شیر سنگی بیان شده است. قسمت دوم، از یک زائده در قسمت قدامی سنگ مزار (پیشانی) تشکیل شده که شبیه یک کنگره است. این کنگره که به یک محراب کوچک شباهت دارد، دقیقاً روبه‌روی صورت پیکره‌ی شیر سنگی ایجاد شده است (شکل ۲).

سنگ‌تراش برای خلق این نوع سنگ مزار، از دو نوع متداول سنگ مزارهای گورستان‌های اسلامی منطقه ایذه الگوبرداری کرده است. فرم کلی این نوع، ترکیبی زیبا و استوار در تعداد کم از پیکره شیر سنگی و سنگ مزارهای موسوم به مطبق کنگره‌دار است (شکل ۲). قسمت زیرین، با برجستگی فوقانی محرابی‌شکل که کنگره نامیده شده است، دقیقاً همان نوع سنگ مزار مطبق کنگره‌دار است. این نوع متداول‌ترین نوع سنگ مزارهای گورستان‌های منطقه ایذه است.



شکل ۲. طرح اجزای تفکیک‌شده نوع شیر سنگی کنگره‌دار (نگارندگان، ۱۴۰۲)

مطالعه و بررسی این نوع نشان می‌دهد که فرم و حجم کلی آن‌ها به‌صورت مطبق یا پلکانی است. در ارتباط با شکل پلکانی آن باید گفت که این فرم، در نگاه اول فاصله‌گرفتن از زمین خاکی و صعود به آسمان را نشان می‌دهد که از این نظر، می‌توان عنوان کرد که دارای همان معانی برج، میل، کوه و زیگورات هستند. کوه، نماد بلندترین و مرتفع‌ترین نقطه زمین، دارای ارزش‌های رمزی و آیینی است. در قدیمی‌ترین

این مضمون نگارش شده است: «وفات مرحوم مغفور خدا... ولد مرحوم خدا... شیخ عالی وند ۱۳۳۲».



شکل ۴. عکس و طرح شیر سنگی کنگره‌دار با نقش مرد بختیاری (نگارندگان، ۱۴۰۱)

شیر سنگی کنگره‌دار با نقش شمشیر: جنس و نوع سنگ این شیر سنگی کنگره‌دار، مشابه نمونه‌های قبلی از نوع سنگ‌های سپید آهکی است. نمونه مذکور برخلاف نمونه‌های پیشین، در بهترین حالت ممکن قرار دارد و کمترین آسیب به آن وارد شده است (شکل ۵). بر بدنه این شیر سنگی، نقش یک شمشیر و غلاف آن و نیز یک کتیبه دیده می‌شود که مضمون آن چنین است: «وفات مرحوم مغفور قاید لطفعلی ولد مرحوم قاید نجف اورک لجمیر مطابق ۱۳۷».

بر اساس نقوش شمشیرهای برجای مانده از دوره صفوی بر روی سنگ مزارهای این دوره که بیشتر در شیرهای سنگی و قوچ‌ها دیده می‌شوند، شمشیرهای این دوره، منحنی و از قبضه کشیده و باریکی برخوردار هستند. نمونه شمشیرهای باقی مانده از این دوره در موزه‌ها، کاملاً قابل مقایسه با تصویر این ابزار بر روی سنگ مزارهاست و ویژگی‌های مشترکی را بیان می‌کنند. در دوره قاجار نیز همین شمشیرها مورد استفاده قرار گرفته و آثار این دوره به‌نوعی تقلیدی صرف از دوره صفویان است. بر پایه مقایسه شمشیر حک شده بر بدنه شیر سنگی کنگره‌دار، با نقش شمشیرهای دیگر انواع سنگ

شیر سنگی کنگره‌دار با نقش اسب و مرد بختیاری: تزئینات اجرا شده بر پیکره این شیر سنگی، یکی از زیباترین و برجسته‌ترین تزئینات سنگ مزارهای گورستان اسلامی شهسوار ایذه است (شکل ۴). در سمت چپ بدنه شیر سنگی، تصویر یک مرد بختیاری به‌صورت انتزاعی با بدنی ورزیده و کمری باریک با خنجری در دست راست، با یک اسب زین و لگام شده نقش شده است. پیکره‌ی مرد به‌صورت تمام‌رخ و پیکره‌ی اسب به‌صورت نیم‌رخ نقر شده است. با بررسی نقوش انسانی در دیگر انواع سنگ مزارهای اسلامی شهسوار مشخص شد که این نقوش، شباهت‌های بسیاری به یکدیگر دارند. مهم‌ترین شباهت نقوش انسانی مرتبط با مردان در این گورستان، اجرای نقش به‌صورت انتزاعی است. مقایسه نقوش انسانی سنگ مزار گورستان شهسوار ایذه و دیگر گورستان‌های این منطقه با گورستان‌های مناطق مختلف ایران، از جمله گورستان دارالسلام شیراز، بیانگر اختلاف فاحش در اجرای این نقوش است. نقوش انسانی گورستان دارالسلام شیراز کاملاً واقع‌گرایانه و با جزئیات خیره‌کننده اجرا شده‌اند؛ اما در منطقه ایذه نقوش به‌صورت انتزاعی و شکل کلی از اندام انسانی ارائه شده‌اند. در گورستان‌های منطقه‌ی ایذه، هنرمند بیشترین وقت و انرژی خویش را برای اجرای فرم و حجم سنگ مزار گذاشته است و نقش‌مایه‌های تزئینی در اولویت دوم قرار گرفته‌اند. همان‌گونه که در این سنگ مزار (شیر سنگی کنگره‌دار با نقش سوارکار) مشخص است، کار اصلی بر روی نوع سنگ مزار انجام گرفته و تندیس شیر سنگی و کنگره آن، در بهترین حالت تراش داده شده‌اند. در سمت راست بدنه شیر سنگی، یک تفنگ و خنجر بلند (قمه) و یک نقش تزئینی پرتکرار شبیه به غلاف شمشیر، حجاری شده است. نقش ادوات نظامی روی سنگ مزارهای دوران متأخر اسلامی دارای معانی دوگانه‌ای است. این نقوش علاوه بر پیشه و شغل شخص متوفی، می‌تواند معانی نهفته فراوانی را در ارتباط با اسطوره‌ها، اعتقادات، آداب و رسوم، فرهنگ و... در ورای خویش داشته باشد (صدرایی و معروفی‌اقدم، ۱۴۰۰: ۴۲۹). وجود نقش مرد بختیاری با اسب و ادوات نظامی، همگی بیانگر موقعیت ممتاز متوفی به‌عنوان یک جنگاور ایل بختیاری است. بر بدنه شیر سنگی کتیبه‌ای به خط نسخ با

لرستان (دوره صفوی) (صدرایی و معروفی‌اقدم، ۱۴۰۰: ۴۳۷) کاملاً مشابه و متعلق به دوره صفوی و قاجار می‌باشد.



شکل ۶. عکس و طرح شیر سنگی کنگره‌دار با نقش تفنگ (نگارندگان، ۱۴۰۱)

بحث و تحلیل نقوش تزئینی

یکی از پدیده‌های فرهنگی در جنوب غرب ایران استفاده از شیرهای سنگی در دو نوع شیر سنگی ساده و شیر سنگی کنگره‌دار به‌عنوان سنگ مزار است که مردمان مناطق شمال خوزستان، بیشترین بهره را از آن برده‌اند. نوع شیر سنگی کنگره‌دار به‌لحاظ تعداد، از نوع شیر سنگی ساده، تعداد به‌مراتب کمتری را در منطقه ایزده به خود اختصاص داده‌اند. طی صحبت‌هایی که با مردمان محلی با هدف مطالعات قوم‌باستان‌شناسی انجام پذیرفت مشخص شد که این نوع از سنگ مزار ترکیبی (شیر سنگی کنگره‌دار) به‌وسیله هنرمندان دیگر نواحی ایران؛ همچون شهرکرد و اصفهان در مواقعی که در منطقه حضور داشتند، اجرا می‌شد و سنگ‌تراشان بومی منطقه ایزده اغلب شیر سنگی ساده را در اندازه و تیپ‌های گوناگون آن اجرا می‌کردند. لرهای بختیاری شیر سنگی کنگره‌دار را بر روی گور خان‌ها، کلانتران، جنگجویان و مردان شجاع و مهم نصب می‌کردند که نشانه‌ای بود از شجاعت، دلاوری و ویژگی‌هایی چون هنرمندی در شکار و تیراندازی

مزارهای گورستان‌های مختلف ایران؛ همچون نقش شمشیر بر روی قوچ سنگی موزه مراغه (قرن نهم و دهم هجری)، نقش شمشیر بر روی سنگ مزارهای گورستان دارالسلام شیراز (دوره قاجار)، نقش شمشیر بر روی سنگ مزارهای محرابی گورستان دشت روم کهکیلویه و بویراحمد (دوره قاجار) (صدرایی و معروفی‌اقدم، ۱۴۰۰: ۴۳۰)، می‌توان این شمشیر هلالی بلند بر سنگ مزارهای گورستان شهسوار ایزده را برگرفته از دوره صفوی و متعلق به دوره قاجار دانست.



شکل ۵. عکس و طرح شیر سنگی کنگره‌دار با نقش شمشیر (نگارندگان، ۱۴۰۱)

شیر سنگی کنگره‌دار با نقش تفنگ: بر بدنه این شیر سنگی (شکل ۶) نقش یک تفنگ همراه کتیبه‌ای به خط نسخ دیده می‌شود که مضمون آن چنین است: «وفات مرحوم مغفور شیخ مهدی ولد مرحوم شیخ روشن شیخ دوبرائی مطابق ۱۳۱۷». براساس مطالعات صورت‌گرفته بر مبنای مقایسه و هم‌سنجی، نقش تفنگ حک‌شده بر شیر سنگی کنگره‌دار با نقش تفنگ‌های بر جای مانده بر سنگ مزارهای دیگر گورستان‌های اسلامی؛ همچون شیرهای سنگی هفشجان (دوره صفوی)، قوچ سنگی تکاب (صفوی)، سنگ مزار محرابی‌شکل گورستان دهک دلیجان (دوره قاجار) و شیر سنگی گورستان الیگودرز

بر سر مزارها نشانگر شهامت و دلیری و بزرگی متوفیانی است که با شجاعت و شهامت کشته می‌شده‌اند.

نتیجه‌گیری

با یک نظر اجمالی به گورستان‌های اسلامی واقع در مناطق مختلف ایران، تنوعی از سنگ مزارهای خوابیده (افقی) و ایستاده (عمودی) مشاهده می‌شود که با داشتن فرم، گونه و نقوش گوناگون توجه هر رهگذری را به خود جلب می‌کند. گونه‌های سنگ مزارها به فراخور اقوام مناطق مختلف ایران، با یکدیگر متفاوت هستند. گورستان شهسوار ایذه در شمال خوزستان که مدفن نیاکان قوم بختیاری است، سنگ مزارهای متنوعی را در خود جای داده است که قدمتشان به دوران متأخر اسلامی می‌رسد. بررسی‌های انجام‌شده در ۶۳۲ سنگ مزار موجود در این گورستان، حکایت از آن دارد که ایل بختیاری برای پوشش قبور مردگان خود، از پنج گونه سنگ مزار: سنگ مزار ساده، سنگ مزار محرابی‌شکل، سنگ مزار انسانی‌شکل، سنگ مزار مطابق کنگره‌دار و سنگ مزار شیر سنگی استفاده می‌کردند که هر یک از آن‌ها بار معنایی خاص خود را داشته و متناسب با شأن، شغل، جایگاه و منزلت اجتماعی شخص متوفی، انتخاب می‌شده‌اند. عشایر بختیاری از گونه شیر سنگی که به دو صورت ساده و کنگره‌دار تراشیده می‌شدند، برای پوشش قبور چهره‌های ماندگار، سرشناس و صاحب نام ایل استفاده می‌کردند. به باور آنان، شیر سنگی کنگره‌دار، نماد بزرگی، مقام والا، شجاعت، شهامت، دلیری، دلاوری و ظلم‌ستیزی بود و به همین خاطر این نوع سنگ مزار را بر مزار خوانین، کلانتران، جنگجویان، ایل‌بک‌ها و مردان شجاع ایل نصب می‌کردند که نشانه‌ای بود از شجاعت، دلاوری و ویژگی‌های ممتازی، چون مهارت در خورِ تخسین افراد متوفی در شکار، نبرد، سوارکاری و تیراندازی. جالب است که بر پیکره شیرهای سنگی کنگره‌دار مورد مطالعه قرار گرفته در گورستان اسلامی شهسوار ایذه، نقوشی چون: اسب، تفنگ، شمشیر، قمه و چاقو حک شده است که هر یک از آن‌ها می‌توانست بیانگر موقعیت و جایگاه اجتماعی شخص متوفی باشد.

در جنگ و مهارت در سوارکاری. به همین دلیل است که بر روی شیرهای سنگی کنگره‌دار، همانند شیرهای سنگی ساده، نقش‌مایه‌های متنوعی از ابزارهای جنگی قرار گرفته که این نگاره‌ها به‌نوعی بازگوکننده تمامی نمادهای این اثر سنگی هستند. نقوش تزئینی نقرشده بر بدنه شیرهای سنگی کنگره‌دار به دسته ادوات نظامی تقسیم می‌شود:

نقش خنجر: بر روی سنگ مزارهای دوران اسلامی دو نوع خنجر قابل مشاهده است. خنجر نوع اول، به‌صورت کوتاه و قوسی‌شکل بوده است. این نوع خنجر از دوران تیموری، صفوی و پس از آن باقی مانده است. براساس سنگ مزارهای شناسایی‌شده از دوران اسلامی، اولین نمونه این نوع خنجر، روی قوچ‌های عصر تیموری و صفوی حک شده است (صدرایی و معروفی‌اقدم، ۱۴۰۰: ۴۳۳). خنجر نوع دوم، خنجری است دارای دسته‌ای کوتاه که بلافاصله پس از آن، تیغه خنجر با بدنه‌ای صاف به آن وصل شده است. به این نوع خنجر در زبان عامیانه قمه گفته می‌شود. طی بررسی‌های میدانی نگارندگان در گورستان‌های منطقه ایذه، تمامی خنجرهای نقش‌شده بر روی سنگ مزارهای این منطقه جغرافیایی، از نوع دوم هستند. تفنگ: نقش تفنگ از جمله ادوات نظامی به‌تصویردرآمده بر روی سنگ مزارهای گورستان‌های اسلامی ایران است (همان: ۴۳۷). تفنگ‌های به‌تصویردرآمده روی سنگ مزارهای اسلامی، کاملاً مشابه نمونه‌های باقی‌مانده از عصر قاجار است. در این نگاره‌ها به جزئیات تفنگ هم؛ چون لوله، قنداق، بند تفنگ و ماشه توجه شده است.

شمشیر هلالی بلند: یکی از مهم‌ترین نقوش تزئینی که به‌وفور روی سنگ مزارهای گورستان‌های اسلامی ایران، به‌ویژه گورستان‌های منطقه ایذه قابل رؤیت است، نقش شمشیر هلالی بلند است. بررسی و مطالعه سنگ مزارهای دوران اسلامی، نشان می‌دهد که طی دوران اسلامی در ایران، نقش شمشیر هلالی بلند از زمان ایلخانان مغول و پس از آن، در سنگ مزارهای تیموری، صفوی و قاجار روی سنگ مزارها به تصویر درآمده است (همان: ۴۲۹).

به‌نظر می‌رسد تمامی این نقش‌مایه‌های تزئینی، بیانگر موقعیت اجتماعی فردی بوده است که شیر سنگی کنگره‌دار بر روی مزار او نصب شده است. گذاشتن شیر سنگی کنگره‌دار

منابع

- کلاه کج، منصور؛ نادری، زینب (۱۴۰۲). «تحلیل معنایی و ساختاری سنگ مزاری مزارستان دوران اسلامی «شهسوار» ایذه». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره سیزدهم، شماره ۳۸، صص ۲۰۷-۲۳۶.
- موسوی بجنوردی، کاظم (۱۳۹۷). دانشنامه فرهنگ مردم ایران. جلد پنجم، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ ..
- Clauss, Manfred, (2000). The Roman Cult of Mithras: the God and his Mysteries , N Y ; Routledge.
- احمدی، مجید؛ آزاد، سحر (۱۳۸۶). «گزارش گردهمایی گنجینه‌های ازیادرفته هنر ایران (گنج‌نامه هنر ایرانی)». آیین خیال، دی ماه ۱۳۸۶، شماره ۳، ۸۸-۹۲.
- اذکایی، پرویز (۱۳۵۳)، روایت درباره شیر سنگی همدان، مردم‌شناسی و فرهنگ عامه/ ایران، تابستان ۱۳۵۳، شماره ۱، صص ۳۰-۴۶.
- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۷۳). خوزستان و تمدن دیرین آن. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اقتداری، احمد (۱۳۵۹). خوزستان و کهگیلویه و ممسنی. تهران: انجمن آثار ملی.
- الیاده، میرچا (۱۳۸۴). اسطوره و رمز در اندیشه میرچا الیاده. مترجم: جلال ستاری، تهران: مرکز.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه. جلد دهم، تهران: دانشگاه تهران.
- رحمانی، روح‌الله؛ شریف‌زاده، عبدالمجید؛ امرایی، مهدی (۱۴۰۱). «نمادشناسی و نوع‌شناسی شیر سنگی‌های ایران با تأکید بر نقوش و خطوط پیرامونی». مجله هنرهای تجسمی، دوره بیست‌وهفتم، شماره ۲، صص ۱۱۳-۱۰۳.
- صحراشکاف، پرویز (۱۳۸۸)، بردشیر (شیر سنگی)، معتبر، اهواز.
- صدراپی، علی، معروفی‌اقدام، اسماعیل (۱۴۰۰). «پژوهشی بر بازتاب ادوات جنگی در نقوش سنگ قبور دوران اسلامی ایران». اثر، دوره چهل و دوم، شماره ۳، ۴۴۶-۴۲۴.
- صراف، محمدرحیم (۱۳۹۷). نقوش برجسته/ یلامی. تهران: سمت.
- صفی‌خانی، نینا؛ احمدپناه، سیدابوتراب؛ خدادادی، علی (۱۳۹۳). «نشانه‌شناسی نقوش سنگ قبور قبرستان تخت فولاد اصفهان». هنرهای تجسمی، دوره نوزدهم، شماره ۴، ۶۷-۷۶.
- ضابطی جهرمی، احمد (۱۳۸۹) پژوهش‌هایی در شناخت هنر/ ایران. تهران: نشر نی.
- قنبری عدیوی، عباس (۱۳۹۳)، شیر سنگی (پژوهشی درباره شیر سنگی در بختیاری)، نیوشه، شهر کرد.
- کارنگ، عبدالعلی (۱۳۵۱). آثار باستانی آذربایجان. تهران: انجمن آثار ملی.

Congressional lion stone; A form of the tombstones of Shaheswar Izeh Islamic Cemetery

Seyyed Rasool Mousavi Haji¹, Hossein Feyzi², Hasan Hashemi Zarj Abad³

1- Professor of Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran. (Corresponding Author)

2- PhD candidate in Islamic Archeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran.

3- Associate Professor of Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran.

DOI: 10.22077/NIA.2023.6216.1722

Abstract

Tombstones of the Islamic era have a wide range of different types, shapes, and motifs. These stone works are an expression of human thinking about death and the afterlife. By placing tombstones on the graves of their dead, Iranian Muslims, in addition to preparing the ground for the inscription of the name and date of death of the deceased, also symbolically expressed their intentions through the shaping of the tombstones. When looking at other cemeteries in different regions of Iran, it is possible to observe several types and forms of tombstones used by stonemasons in the past. These types and forms originated from religious thoughts, beliefs, and customs, and were not accidental. The diversity of tombstones in each geographical region reflects the diversity of beliefs, culture, and customs compared to other regions. The Izeh region is one of the regions with the most Islamic tombstones in various types and forms. In this research, which takes a descriptive-analytical and historical perspective and is based on field and library studies, the aim is to introduce and analyze the type of stone lion on tombstones. This analysis will consider volumetrics, structural features, decorative motifs, and the dating of these tombstones. The information collected from field studies indicates the existence of two types of tombstones in the shape and size of animal bodies (statues) in the Islamic cemeteries of the Izeh region. The first type consists of a one-handed and one-piece figure made of stone in the shape of a completely abstract sculpture of a lion, while the second type, identified and introduced in this research, is known as the crenated stone lion. This type of tombstone is a combination of two common types found in the cemeteries of the Izeh region: crenated layered tombstones and stone line tombstones. This newly identified type carries deep meanings and concepts related to the high social status of the deceased in the eyes of the Bakhtiari people. In terms of number (4 samples), this type is the rarest among the tombstones in the cemeteries of the Izeh region. All four instances of this type of combination have been identified and recorded in the Shaheswar Izeh Islamic Cemetery.

Key words: Islamic cemetery, tombstone, Shaheswar Izeh, stone lion with congress, late Islamic era

1- Email: Seyyed_rasool@yahoo.com

2- Email: hossein.feyzi63@gmail.com

2- Email: h.hashemi@umz.ac.ir